

บันทึกจากงานสัมมนา: สถานภาพและทิศทางการศึกษาการพัฒนาสังคมไทย

นิธิ เอื่องจันทร์

งานสัมมนา “สถานภาพและทิศทางการศึกษาการพัฒนาสังคมไทย” จัดขึ้นภายใต้ความร่วมมือระหว่างคณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยนเรศวร และ ศูนย์ศึกษาสันติภาพและความขัดแย้ง จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ภายใต้การสนับสนุนทางงบประมาณของสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย ในโครงการ Social Sustainability Platform งานที่จัดขึ้นในวันที่ 13 มกราคม พ.ศ. 2555 ได้เชิญผู้ทรงคุณวุฒิที่มีความเชี่ยวชาญในมิติหรือแง่มุมต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับการศึกษา “การพัฒนาสังคมไทย” สี่ท่านคือ ศาสตราจารย์ ดร. ปราโมทย์ ประสาทกุล ที่นำเสนอแง่มุมในทางประชากรศาสตร์ ศาสตราจารย์ ดร. ดิเรก บัณฑิตวิวัฒน์ ที่นำเสนอมุมมองทางด้านเศรษฐศาสตร์การพัฒนา ศาสตราจารย์สุริชัย หวันแก้ว ให้แง่มุมทางสังคมวิทยา รวมทั้งมุมมองของดร. สีลาภรณ์ บัวสาย “นักปฏิบัติ” จากสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย ที่ขับเคลื่อนทิศทางการวิจัยในพื้นที่ โดยมีดร.นิสาพร วัฒนศัพท์เป็นผู้ดำเนินการเสวนา บทบันทึกจากงานสัมมนาในที่นี้ได้ประมวลสรุป รวมถึงให้ภาพสะท้อนที่ได้จากการถกเถียง พูดคุยและแลกเปลี่ยนในงานดังกล่าว

สถานภาพและทิศทางการศึกษาการพัฒนาสังคมไทยในมุมมองทาง ประชากรศาสตร์

ศ.ดร.ปราโมทย์ ประสาทกุล ได้เริ่มการนำเสนอโดยย้อนกลับไปพิจารณาที่ “เป้าหมายของการศึกษาการพัฒนาสังคมไทย” นั่นคือ ศึกษาวิจัยเพื่อให้สังคมมีการพัฒนา คนมีความสุข มีความมั่นคงในชีวิต เช่น การมีรายได้ มีความมั่นคงปลอดภัยในชีวิตและทรัพย์สิน มีสุขภาพอนามัยที่ดี ซึ่งเป้าหมายดังกล่าวสะท้อนให้เห็นได้จากในทุกๆ สาขาทางสังคมศาสตร์ จากนั้นได้ชี้ให้เห็นถึง “แนวโน้มสำคัญของการศึกษาวิจัยในทางประชากรศาสตร์” ในสี่ประเด็นได้แก่

1. ปรากฏการณ์ที่เด็กเกิดน้อยลง ซึ่งเป็นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นทั่วโลก โดยเฉพาะในประเทศที่พัฒนาแล้วเช่น ญี่ปุ่น เกาหลีใต้ ในกรณีของไทยสมัยก่อนผู้หญิงไทยมีภาวะเจริญพันธุ์ในระดับที่ค่อนข้างสูงกล่าวคือมักจะมีลูกราว 4-5 คน แต่ในปัจจุบันผู้หญิงไทยมีภาวะเจริญพันธุ์ต่ำกว่าระดับทดแทน กล่าวคือผู้หญิงคนหนึ่งมีลูกน้อยกว่าสองคน ถ้ามีลูกสองจะสามารถทดแทนพ่อแม่ได้พอดี แต่ถ้าน้อยกว่าสองคนจะเรียกว่าภาวะเจริญพันธุ์ต่ำกว่าระดับทดแทน นี่เป็นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นในหลายประเทศทั่วโลก เช่น ญี่ปุ่นมีภาวะเจริญพันธุ์แค่ 1.2 สิงคโปร์มีภาวะเจริญพันธุ์อยู่ที่ 1.2-1.3 เกาหลีใต้มีภาวะเจริญพันธุ์อยู่ที่ 1.1-1.2 ด้วยเหตุนี้หลายประเทศที่มีความกังวลว่าประชากรจะลดลงดังเช่นในสิงคโปร์จึงมีนโยบายส่งเสริมการแต่งงานการมีลูก สำหรับในกรณีของไทยจากเดิมที่ในปีพ.ศ. 2526 มีเด็กเกิดประมาณปีละล้านกว่าคน แต่เมื่อปีกลายมีเด็กเกิดแค่ราวเจ็ดแสนกว่าคน ซึ่งต่ำกว่าเดิมค่อนข้างมาก ดังนั้นจึงเป็นที่วิตกว่าต่อไปในอนาคตแรงงานจะขาดแคลนหรือไม่? ครอบครัวจะเปลี่ยนไปอย่างไร? โดยเฉพาะเมื่อครอบครัวมีขนาดเล็กลง คนรุ่นใหม่ไม่ยอมแต่งงานและไม่อยากมีลูก ในภาพรวมจึงเป็นประเด็นที่น่าศึกษาต่อไปว่า ผลกระทบจากปรากฏการณ์ที่เด็กเกิดน้อยลงนั้นเป็นอย่างไร?

ความท้าทายในปัจจุบันมีความแตกต่างจากในอดีตอย่างมาก จากเดิมที่มีความพยายามลดอัตราเกิดให้ต่ำลง แต่เมื่ออัตราเกิดต่ำลงแล้ว ทั่วโลกก็พบว่า ถ้าอัตราเกิดต่ำแล้วก็ยากที่จะเพิ่มขึ้นได้ แม้กระทั่งประเทศอย่างสิงคโปร์ก็ทำไม่สำเร็จ ภายใต้อาณาเขตความท้าทายดังกล่าว ศ.ดร.ปราโมทย์ชี้ให้เห็นว่าเราไม่ควรไปเน้นที่ปริมาณ (การเกิด) หากแต่ควรเน้นที่คุณภาพ ว่าทำอย่างไรให้เด็กที่เกิดทุกรายมีคุณภาพ เพราะปัจจุบันนี้เด็กเกิดน้อยและคุณภาพค่อนข้างต่ำ ประเด็นเรื่องคุณภาพของการเกิดหมายถึง การที่เด็กที่จะเกิดต้องเกิดมาจากการมีพ่อแม่ที่ต้องการมีลูก และมีความพร้อม ในปัจจุบันนี้มีเด็กที่เกิดจากแม่ที่ยังเป็นเด็กหญิงและแม่ที่อายุต่ำกว่า 20 ปี จำนวนมาก และก็มีปัญหาเรื่องการท้องไม่พร้อมมาก นี่จึงเป็นประเด็นที่ต้องศึกษาให้มากในเรื่องพฤติกรรมวัยรุ่น การลดเรื่องการท้องที่ไม่พร้อมและการพัฒนาเด็กที่เกิดมาให้มีคุณภาพ เช่นเดียวกับประเด็นเกี่ยวกับการตาย อาทิจำทำบุญผู้สูงอายุ

และบัญชีการตายก่อนวัยในระดับหมู่บ้าน เพื่อที่จะสามารถแสดงให้เห็นว่า ในหมู่บ้านมีผู้สูงอายุกี่คน พึ่งตัวเองไม่ได้กี่คน มีการตายจากอุบัติเหตุกี่คน

2. การก้าวเข้าสู่สังคมผู้สูงอายุของไทย ในปัจจุบันทั้งรัฐบาลและสภาวิจัยถือว่าประเด็นดังกล่าวเป็นเรื่องเร่งด่วนมาก โดยมีเป้าหมายสำคัญคือการทำให้ผู้สูงอายุอยู่อย่างมีความสุขในอนาคต การอยู่อย่างมีความสุขคือ มีความมั่นคงในชีวิตซึ่งจำแนกย่อยได้เป็นสามด้าน ได้แก่

ประการแรก ผู้สูงอายุจะต้องมีรายได้เพื่อการยังชีพ ในประเด็นดังกล่าว ศ.ดร.ปราโมทย์ชี้ว่าได้กำลังเสนอให้เปลี่ยนแปลงหรือยกเลิกนิยามของผู้สูงอายุ ในปัจจุบันมีประเทศไทยประเทศเดียว ที่กำหนดอายุของผู้สูงอายุไว้ในกฎหมาย โดยกำหนดไว้ว่าผู้สูงอายุหมายถึงบุคคลที่มีอายุ 60 ปีบริบูรณ์ขึ้นไป ในประเทศอื่นจะไม่มีกำหนดนิยามผู้สูงอายุตามกฎหมาย เนื่องจากต้องไปเกี่ยวข้องกับสิทธิต่าง ๆ เช่น เบี้ยยังชีพ หากสามารถเปลี่ยนนิยามได้รัฐบาลก็สามารถประหยัดงบประมาณไปได้ (ในไทยผู้ที่มีอายุ 60-64 ปี มีจำนวนประมาณ 2,500,000 คน) และสามารถนำไปจัดสรรให้กับกลุ่มคนที่มีความจำเป็นจริง ๆ นอกจากประเด็นดังกล่าวแล้ว ประเด็นเรื่องอายุเกษียณควรจะมีการศึกษากันว่าควรจะเป็นอายุเท่าไร และอายุในการรับสิทธิต่างๆ ควรจะเป็นอายุเท่าไร ทั้งสองเรื่องนี้ต่างเป็นประเด็นที่มีความสำคัญอย่างยิ่ง

ประการที่สอง ด้านสุขภาพ โดยกลุ่มที่ควรมุ่งเน้นศึกษาวิจัยคือกลุ่มคนชายขอบ อาทิ คนที่มีความจำเป็นต้องพึ่งพิง คนที่ต้องอยู่คนเดียวและช่วยเหลือตนเองไม่ได้ คนชายขอบพวกนี้เราต้องการวิธีการช่วย และต้องมีผู้ดูแลใกล้ชิด นอกจากนี้กลุ่มผู้สูงอายุที่น่าสนใจที่ศึกษาอีกกลุ่มหนึ่งคือผู้สูงอายุที่เป็นอัลไซเมอร์ ซึ่งไม่ควรปล่อยให้อยู่คนเดียว และต้องมีคนดูแล

ประการที่สาม ด้านที่อยู่อาศัย การอยู่อาศัยของผู้สูงอายุที่ดีที่สุดคือการอยู่กับครอบครัว แต่ตอนนี้ครอบครัวมีขนาดเล็กลง ในต่างประเทศ องค์การส่วนท้องถิ่นมีบทบาทสำคัญในการดูแล สำหรับประเทศไทยในชนบทนั้น ชุมชนจะสามารถช่วยดูแลได้ เช่น การส่งคนเข้าไปเยี่ยม ส่งอาสาสมัครเข้าไปดูแล ต้องมีระบบการขอความช่วยเหลือ นอกจากนี้ภายใต้บริบทที่ครอบครัวเปลี่ยนแปลงไป จำเป็นต้องมีการศึกษาว่าชุมชน องค์การปกครองส่วนท้องถิ่น และรัฐบาลควร

มีบทบาทในการให้ความช่วยเหลืออย่างไร เนื่องจากหากปล่อยให้ผู้สูงอายุอยู่ตัวคนเดียวอาจป่วยเป็นโรคซึมเศร้า และจะมีอัตราการฆ่าตัวตายที่สูงขึ้น

3. สังคมไทยมีความเป็นเมืองมากขึ้น ชีวิตคนเมืองอยู่กันอย่างหนาแน่นและตัวใครตัวมัน มีข่าวว่าผู้สูงอายุได้นอนเสียชีวิตอยู่ในบ้านโดยที่ไม่มีใครรู้หลังจากผ่านไปสามวัน เหตุการณ์อย่างนี้จะมีมากขึ้นในประเทศไทย โดยเฉพาะสังคมใหญ่ นอกจากปัญหาดังกล่าวแล้ว ยังมีปัญหาตามมอี้อีกหลายประการ เช่น รถติด การเคลื่อนย้ายประชากร ที่สำคัญคือประชากรแฝงที่ไม่ได้อยู่ในระบบทะเบียน แม้ว่าปัญหาความเป็นเมืองจะมีความสำคัญแต่ในปัจจุบันยังมีคนศึกษากันไม่มากนัก

4. แรงงานข้ามชาติที่เข้ามาอยู่ในประเทศไทย ตอนนีเรา มีแรงงานข้ามชาติมาอยู่กับเราประมาณสามล้านกว่าคน แรงงานเหล่านี้เข้ามาช่วยเหลือในด้านเศรษฐกิจโดยเฉพาะในงานประเภท 3D แรงงานที่คนไทยไม่ทำ นั่นคือ งานที่อันตราย งานที่สกปรก และงานที่ยากลำบาก อาทิ งานตามท่าเรือ และงานประมง การเข้ามาของแรงงานข้ามชาติทำให้ต้องมีการเตรียมตัวทั้งระบบ ทั้งการศึกษาเล่าเรียน ที่ต้องใช้ภาษาอังกฤษเป็นภาษากลาง และควรฝึกให้สามารถใช้ได้ 3 ภาษา (ภาษาไทย ภาษาต่างชาติหนึ่งภาษา และภาษาอังกฤษ) การเตรียมตัวที่สำคัญและน่าสนใจศึกษาอีกด้านหนึ่งคือ ด้านสุขภาพอนามัยและสวัสดิการที่เกี่ยวข้อง ไม่ว่าจะเป็นประเด็นเรื่องแรงงานข้ามชาติได้รับบริการสุขภาพอย่างไร ลูกหลานแรงงานข้ามชาติ หรือเด็กที่เกิดจากแรงงานข้ามชาติ ปิละหลายหมื่นคน จะมีอนาคตเป็นอย่างไร หากไม่มีการมาตรการรองรับ เด็กเหล่านี้อาจเป็นปัญหาสังคมต่อไปในอนาคต

สถานภาพและทิศทางการศึกษาการพัฒนาสังคมไทยในมุมมองทางเศรษฐศาสตร์

ศ.ดร.ดิเรก ปัทมสิริวัฒน์ ได้เริ่มการนำเสนอโดยชี้ให้เห็นว่าพัฒนาการของสังคมไทยมีความเป็นพลวัต และเลื่อนไหลอยู่ตลอดเวลา ดังนั้นการศึกษาจำเป็นต้องใช้มุมมองที่หลากหลายแบบสหวิทยาการ สำหรับการมองในทางเศรษฐศาสตร์ในที่นี่จะนำเสนอในสี่ประเด็นสำคัญ ได้แก่

ประเด็นแรก การเข้าสู่สังคมผู้สูงอายุ ซึ่งในทางเศรษฐศาสตร์มีนัยสำคัญที่เกี่ยวเนื่องกับการทำงาน การออม และระบบคุ้มครองทางสังคมในเบื้องต้นที่สุดการที่ประชากรมีอายุยืนยาวมากขึ้นทำให้จำเป็นต้องคิดวางแผนด้านการออมมากขึ้น และจำเป็นต้องคิด “ข้ามหรือเหลื่อมรุ่น” ตั้งแต่รุ่นปู่ย่าตายาย รุ่นพ่อแม่ และรุ่นลูก

ประเด็นที่สอง ในระบบทุนนิยมและโลกไร้พรมแดน แนวโน้มที่จะเกิดขึ้นคือความเหลื่อมล้ำทางเศรษฐกิจและสังคมที่จะมีมากขึ้น ในบริบทดังกล่าวคนกลุ่มหนึ่งจะมีความได้เปรียบ แต่คนกลุ่มอื่นๆ โดยเฉพาะคนที่ไม่มียุทธ ไม่มีความรู้จะเสียเปรียบ

ประเด็นที่สาม ระบบการเมืองในปัจจุบัน ระบบประชาธิปไตย นโยบายประชานิยม และความขัดแย้ง ได้สะท้อนให้เห็นภาพของความเปลี่ยนแปลง จากเดิมที่เป็นแบบชนชั้นนำที่มีบทบาทกำหนดนโยบาย ปัจจุบันนักการเมืองจะมุ่งเน้นหาเสียงกับคนกลุ่มใหญ่ (median voters) ดังนั้นจึงมุ่งไปที่นโยบายประชานิยม อย่างไรก็ตามการดำเนินนโยบายดังกล่าวได้สร้างความขัดแย้ง เนื่องจากชนชั้นนำไม่พอใจเพราะบทบาทลดลง แต่คนจนกลับพึงพอใจเนื่องจากตอบสนองความต้องการ

ประเด็นที่สี่ เกี่ยวเนื่องกับบทบาท และกลไกในการขับเคลื่อนเพื่อลดความเหลื่อมล้ำ ซึ่งนี้เกี่ยวข้องกับตัวแสดงหลายฝ่ายไม่ว่าจะเป็นรัฐบาล ท้องถิ่น พรรคการเมือง และภาคประชาชน และเกี่ยวข้องกับเครื่องมือหลายประการไม่ว่าจะเป็นภาษีอัตราก้าวหน้า หรือการดำเนินนโยบายประชานิยมแบบมุ่งเน้นไปที่กลุ่มเป้าหมาย เช่น มุ่งเน้นไปที่คนจน อย่างไรก็ตามการแก้ปัญหาดังกล่าวจำเป็นต้องเปลี่ยนแปลงหลายประการ ไม่ว่าจะเป็นความเคยชินของภาครัฐที่มักจะคุ้นเคยกับการทำตัวเป็น “นาย” เป็นต้น

ในการทำความเข้าใจแนวโน้มและความท้าทายทั้งสี่ประการเหล่านี้ จำเป็นต้องอาศัยองค์ความรู้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งความรู้พื้นฐานในระดับครัวเรือน และชุมชน เพื่อให้มีความเข้าใจความหลากหลายของคนกลุ่มต่างๆ โดยเฉพาะคนจนและคนด้อยโอกาส ความเข้าใจในปัญหาสังคมของกลุ่มคนเหล่านี้จะเป็นตัวกำหนดทิศทางในการศึกษาและวิจัยเกี่ยวกับการพัฒนาสังคม โดย

การวิจัยที่เริ่มต้นจาก “ปัญหา” จะเป็นงานที่มีประโยชน์ สอดคล้องกับบริบทสังคมไทย มากกว่างานวิจัยที่ให้ความสำคัญกับ “เครื่องมือ” หรือ “แบบจำลอง” ทั้งนี้ “วิธีวิทยา” ในการศึกษาวิจัยเกี่ยวกับการพัฒนาสังคมสามารถมีได้หลายแบบไม่ว่าจะเป็น “การวิเคราะห์สภาพความเป็นจริง” (positive analysis) การมุ่งเน้น “เข้าใจ” ในปฏิสัมพันธ์ระหว่างตัวแปรต่างๆ และนำไปสู่การตั้งคำถามในลักษณะเช่น “ทำไมคนจึงยากจน” “ทำไมความยากจนจึงต่อต้าน” การศึกษาในเชิงประจักษ์รวมทั้ง การวิเคราะห์สภาพที่ควรจะเป็น (normative analysis) เพื่อนำทางไปสู่ทางออกของปัญหาเหล่านี้

ที่สำคัญคือการศึกษาวิจัยเกี่ยวกับการพัฒนาสังคมที่จะทำให้งานมีคุณค่าจำเป็นต้อง “ก้าวพ้นปรากฏการณ์” ด้วยการมุ่งค้นหา “ความจริงใหม่” เผยแพร่ผลการศึกษา และก้าวข้ามความจริงด้วยการให้ข้อเสนอแนะทางนโยบายสาธารณะเพื่อมุ่งแก้ปัญหา หรืออาจจะรวมทั้งการเป็นผู้ร่วมขับเคลื่อนนโยบาย (policy advocacy) โดยการทำงานกับเครือข่าย (เช่น โครงสร้างแบบสามเหลี่ยมเขยื้อนภูเขา ที่เป็นการร่วมกันระหว่างภาควิชาการ ภาคประชาชน และภาคการเมือง)

ภายใต้บริบททั้งสี่ประการในปัจจุบัน ไม่ว่าจะเป็นความเหลื่อมล้ำ ความขัดแย้งทางการเมืองยิ่งสร้างความท้าทายให้กับนักวิจัยในการลงภาคสนาม วิเคราะห์ข้อมูลเชิงประจักษ์อย่างลึกซึ้ง เพื่อให้เข้าใจปรากฏการณ์และปัญหาต่างๆ ได้อย่างถ่องแท้ มากกว่าที่จะทำงานเฉพาะแต่ในเชิงแนวคิด แม้ว่าการเมืองไทยจะเต็มไปด้วยความขัดแย้ง แต่สถานการณ์ในปัจจุบันได้สร้างโอกาสให้กับคนระดับล่างให้มีพื้นที่ที่จะต่อรอง และกำหนดนโยบายสาธารณะได้เพิ่มมากขึ้น อย่างไรก็ตามชุมชนต้องสร้างความเข้มแข็ง รู้จักรวมพลัง และหนึ่งในรากฐานของพลังต่อรองจะต้องมาจากองค์ความรู้ที่หนักแน่น

สถานภาพและทิศทางการขับเคลื่อนการเปลี่ยนแปลงในพื้นที่
ด้วยการวิจัย

ดร.สีลาภรณ์ บัวสาย วิทยากรคนถัดไป ได้มุ่งเน้นให้ความสำคัญกับ “ความเข้าใจบริบทเชิงพื้นที่” และบทบาทของนักวิจัยที่ไม่เพียงแต่ต้อง “ศึกษา”

เพื่อเข้าใจ หากแต่ต้อง “ขับเคลื่อนให้เกิดการเปลี่ยนแปลง” ตัวอย่างของการดำเนินการในสองประการดังกล่าวคือหลักการส่งเสริมงานวิจัยเพื่อสร้างความเปลี่ยนแปลงในพื้นที่ (ABC: Area-based collaborative Research) ของสกว. ซึ่งมีองค์ประกอบสำคัญคือ ประการแรก กลไกขับเคลื่อน ประการที่สอง ความรู้ในการขับเคลื่อน ที่ผ่านมานักวิจัยมักจะมุ่งเน้นแต่การศึกษาเพื่อให้ได้ความรู้ ซึ่งแม้จะได้รับความรู้แต่ไม่อาจขับเคลื่อนให้เกิดการเปลี่ยนแปลงได้ ในทำนองเดียวกันการทำงานของระบบราชการที่แบ่งแยกตาม “ภาระหน้าที่” (function-based) มักจะทำให้เกิดช่องว่างของการประสานงานระหว่างหน่วยงาน หรือการทำงานที่เอา “สินค้า” เป็นตัวตั้ง (commodity-based) เช่น ข้าว หรือยางพารา โดยมุ่งเป้าที่ตลาดสำหรับสินค้าเหล่านี้ มักจะทำให้ละเลยมิติของคน หรือคุณค่า เนื่องจากให้ความสำคัญเพราะแต่ในเรื่อง “มูลค่า”

โครงการส่งเสริมงานวิจัยเพื่อสร้างความเปลี่ยนแปลงในพื้นที่จึงเกิดขึ้นมาภายใต้บริบทดังกล่าว และต้องการสร้างการทำงานแบบ “ตัดขวาง” ทั้งการตัดขวางในมิติของ “หน้าที่” ที่ไม่จำเป็นต้องอิงอยู่กับหน่วยงานใดหน่วยงานหนึ่งหากแต่ทำงานแบบบูรณาการ ขณะเดียวกันยังได้เปลี่ยนจุดมุ่งเน้นที่ไม่ได้ให้ความสำคัญกับ “มูลค่า” หากแต่เป็น “คุณค่า” โดยมี “คน” เป็นตัวตั้ง องค์ประกอบสำคัญอีกประการหนึ่งของการวิจัยในลักษณะนี้คือ “ความร่วมมือ” (collaborative) ซึ่งองค์ประกอบนี้สะท้อนแง่มุมทางสังคมวิทยาที่เห็นคุณค่าของความแตกต่าง การสร้างความไว้วางใจซึ่งกันและกัน และการทำงานการมองเป้าหมาย “ในพื้นที่” ร่วมกันของตัวแสดงฝ่ายต่างๆ ทั้งภาควิชาการและฝ่ายขับเคลื่อน หรืออาจกล่าวได้ว่าเป็น “ปฏิบัติการร่วม” หรือการทำงาน “วิจัยเชิงปฏิบัติการ” (action research)

ในแง่นี้การเชื่อมต่อดังกล่าวทั้งสองประการของงานวิจัยเพื่อสร้างความเปลี่ยนแปลงในพื้นที่มีด้วยกันสามประการได้แก่ ประการแรก ข้อมูลที่ผ่านมาสกว.ได้ใช้บัญชีครัวเรือนในฐานะของเครื่องมือที่สร้าง “ระเบิดการเรียนรู้” จากภายในครัวเรือน ประการที่สอง กลไกความร่วมมือเชิงพื้นที่ระหว่างตัวแสดงต่างๆ และประการที่สาม กระบวนการ ทั้งการจัดการเรียนรู้ และการจัดการความสัมพันธ์เชิงพื้นที่ โดยในการออกแบบการทำงาน สกว.จะเริ่มต้น

จากกระบวนการเก็บข้อมูลบัญชีครัวเรือน ซึ่งเป็นการดำเนินการร่วมกันระหว่างชุมชน องค์การปกครองส่วนท้องถิ่น และหน่วยงานราชการ โดยฝ่ายต่างๆ จะร่วมกันจัดเวทีวิเคราะห์ข้อมูล เรียนรู้ปัญหา สาเหตุ และหาแนวทางในการแก้ปัญหาาร่วมกัน ทั้งนี้สิ่งสำคัญที่สุดคือการ “สร้างกลไก”

บทเรียนที่สำคัญจากการดำเนินงานที่ผ่านมาคือ การวิจัยที่จะสามารถเปลี่ยนแปลงสังคมได้ต้องเริ่มจากการเปลี่ยนการรับรู้ เรียนรู้ ความสัมพันธ์จากภายในครัวเรือน ซึ่งถือได้ว่าเป็นหน่วยสังคมเริ่มต้น หน่วยการผลิตขั้นพื้นฐาน และหน่วยในการออกเสียงเลือกตั้งที่สำคัญ ผลในเชิงประจักษ์จากการส่งเสริมการทำบัญชีครัวเรือนที่ผ่านมาพบว่าครัวเรือนเกษตรกรรมมีความสามารถในการจัดการหนี้สินได้ดีขึ้น ทั้งการลดต้นทุนการผลิต ต้นทุนการบริโภค รวมทั้งความสามารถในการปลดหนี้ได้ด้วยตนเอง ซึ่งในท้ายที่สุดนำไปสู่กระบวนการสร้างครอบครัวอบอุ่น และสร้างความเข้มแข็งให้กับท้องถิ่น และเป็นการสร้างประชาธิปไตยที่ฐานราก

สถานภาพและทิศทางการศึกษาการพัฒนาสังคมไทยในมุมมองทางสังคมวิทยา

ศ.สุริชัย หวันแก้ว ได้เริ่มต้นการนำเสนอด้วยการยกสุภาษิตที่ว่า “ใกล้เกลือกินด่าง” พร้อมทั้งชี้ให้เห็นว่าในปัจจุบันเรากำลังอยู่ในยุคสมัยที่ไม่รู้ว่สิ่งต่างๆ เป็นของจริงหรือของปลอม ขณะเดียวกันเทคโนโลยีสมัยใหม่สามารถทำให้มนุษย์สามารถสัมผัสกับสิ่งที่เรียกว่า “จริงยิ่งกว่าของจริงได้” ดังนั้นในยุคสมัยนี้สิ่งที่คิดว่าใช่กลับไม่ใช่ สิ่งที่ว่าใช่อาจเป็นสิ่งที่หลอกลวง ดังนั้นประเด็นสำคัญคือมนุษย์สามารถรู้ได้หรือไม่ว่าสิ่งใดคือของจริง สิ่งใดไม่จริง สิ่งใดที่เชื่อได้ สิ่งใดที่เชื่อไม่ได้ สภาวะดังกล่าวทำให้มนุษย์ต้องหันกลับมาพึ่งตนเอง แต่ด้วยเหตุนี้จึงทำให้มนุษย์ต้องตกอยู่ในสภาวะความเสี่ยงที่อาจตกเป็นเหยื่อได้ทุกเมื่อ ความไม่มั่นคงในชีวิตในปัจจุบันยิ่งกว้างขวางมากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งหากมนุษย์ทำตัวล่องลอยตามกระแส อาจต้องตกเป็นเหยื่อโดยไม่รู้ตัว หากพิจารณาในระดับสังคม ปัจจุบันสังคมไทยอาจเป็นสังคมที่มีความรู้มากขึ้น ขณะเดียวกันก็เป็นสังคมที่มีความเสี่ยงมากขึ้นด้วยเช่นกัน ภายใต้สภาวะเช่น

นี้ เราต้องช่วยกันสร้างเงื่อนไขและตั้งคำถามกันให้มากขึ้น

โจทย์สำคัญในปัจจุบันคือ ภายใต้บริบทที่ความรู้ในปัจจุบันอยู่นอกห้องเรียน และไม่มีขอบเขต เราจะทำการเปลี่ยนแปลงระบบการเรียนการสอนอย่างไร ทั้งการเปลี่ยนแปลงโดยมุ่งเน้นให้พื้นที่การเรียนการสอนกลายเป็นพื้นที่การปฏิบัติการ และการแปลงพื้นที่การเรียนรู้ให้ยึดโยงกับนโยบายสาธารณะ สิ่งสำคัญในการนี้คือการคิดออกนอกกรอบ ที่ผ่านมาในการถกเถียงเรื่องเศรษฐกิจมักจะละเลยหรือไม่ให้ความสนใจมิติทางสังคมและวัฒนธรรม ดังตัวอย่างของนโยบายด้านแรงงานข้ามชาติ ที่หลายภาคส่วนเศรษฐกิจไทยจำเป็นต้องอาศัยแรงงานข้ามชาติ แต่สังคมไทยกลับแสดงท่าทีที่ไม่ต้องการแรงงานข้ามชาติ หรือกระทั่งนโยบายอุดมศึกษาระดับชาติที่มุ่งเน้นเรื่องการแข่งขันแต่ละเลยคุณค่าทางสังคม และการอยู่ร่วมกัน ดังเช่นนโยบายมหาวิทยาลัยในกำกับของรัฐที่ต้องการให้มหาวิทยาลัยบริหารงานอย่างเป็นอิสระ แต่กลับผลักดันให้มหาวิทยาลัยอยู่ใน “กรงขังที่มองไม่เห็น” หรืออาจกล่าวได้ว่าเป็น “มหาวิทยาลัยในกำบัง” สิ่งที่เราขาดหายไปในแง่ี้คือ “ความเป็นสาธารณะ” ของมหาวิทยาลัย

การทบทวนตัวเองนี้ไม่ได้จำกัดเฉพาะแง่มุมของนโยบายสาธารณะ หากแต่สังคมศาสตร์เองต้องหันกลับมาทบทวนตัวเองเช่นเดียวกัน ในยุคก่อนสังคมศาสตร์ต้องตกอยู่ในภายใต้อิทธิพลของวิทยาศาสตร์ค่อนข้างมาก ทำให้นักวิชาการมักให้ความสำคัญกับตัวเลข และการพิสูจน์ด้วยตัวเลขเป็นหลัก ปัญหาไม่ได้อยู่ที่ตัวเลขไม่น่าเชื่อถือ หรือไม่สำคัญ หากแต่ในหลายกรณีการให้ความสำคัญเฉพาะแต่กับตัวเลขอาจทำให้ “หลงประเด็น” ไปได้ ในด้านการวิจัยเช่นเดียวกัน ความคิดแบบเก่ามักจะมองว่า สูดยอดของการวิจัยคือ “การวิจัยจากหิ้งไปสู่ห้าง” หรือมีเฉพาะแต่การวิจัยที่ “สามารถนำไปประยุกต์ได้ และขายได้” เท่านั้นจึงจะเป็นงานวิจัยที่น่ายกย่อง การมุ่งเน้นแต่งงานวิจัยในลักษณะนี้ทำให้หมักมีการนำเสนอความรู้ “ที่ประยุกต์ได้” ให้กับผู้มีอำนาจที่จะใช้ความรู้ดังกล่าว แต่กลับ “ละเลยคนข้างล่าง” หรือการวัดคุณค่างานวิจัยที่ “ตัวเงิน” จากการขายผลการวิจัยได้เท่านั้น

กล่าวโดยสรุป ภายใต้ความท้าทายของสังคมจากโลกาภิวัตน์ทางเศรษฐกิจ ที่ส่งผลให้สังคมตกอยู่ในสภาวะอสมมาตรและขาดสมดุล รวมทั้งสร้างความไม่มั่นคงในชีวิต ประกอบกับการที่สถาบันมีความล่าช้าที่จะปรับตัว ได้กระตุ้นให้เราต้องปรับเปลี่ยนให้เท่าทันกับสภาวะการณ์โลก ต้องปรับตัวให้มีความสำนึกถึงที่เท่าทันกับสภาพปัญหาที่เปลี่ยนแปลงไป